

STRUČNÝ STAVEBNÍ VÝVOJ PEVNOSTI TEREZÍN V ROZMEZÍ LET 1780–1888

IVAN FUKSA

Obr. 1. Situace pevnosti Terezín v roce 1790. Autor: Petr Čapek, 2015.

V současné době je většinový pohled na Terezín takový, že se jedná o bastionovou pevnost postavenou na konci 18. století na obranu severozápadních Čech proti pruskému vpádu, která v nezměněné podobě vydržela až do konce 19. století. Tehdy město Terezín ztratilo status pevnosti a terezínská pevnost dále do dějin neslavně vstoupila až během německé okupace českých zemí v období druhé světové války, kdy se stala symbolem zvěrstev a brutality páchané nacisty. Tento obraz je podporován většinou dnes běžně dostupné literatury. V současnosti můžeme na prstech jedné ruky spočítat knihy, které vyšly se zaměřením na samotnou pevnost Terezín. Jedná se především o dvě knihy z pera autora Andreje Romaňáka.¹ Dále na toto téma vyšlo několik prací, například v roce 1980 od dvojice autorů Otakara Votočka a Zdeňky Kostkové dílo Terezín,² které se zabývá i městem jako takovým. Poslední práce na toto téma vyšla v roce 2010.³ O osudech pevnosti v letech 1939–1945 bylo do dnešních dob vydáno velké množství knih a brožur, které kladou důraz na dění v Terezíně během okupace. Toto je samozřejmě kvitováno s povděkem, jelikož na toto temné období nesmíme zapomenout, aby se nemohly opakovat tyto tragické události. Žádné dílo z výše uvedené literatury bohužel nevěnuje větší prostor vývoji pevnosti

v průběhu 19. století. Podrobněji o opevnění z tohoto období pojednává dílo prof. Martina Gojdy, který se věnuje letecké archeologii a zdokumentoval relikty opevnění na pravém břehu Labe, patřící do Nového „labského“ předmostí pevnosti Terezín.⁴ Poslední článek na toto téma byl publikován v roce 2013.⁵ V nedávné době vyšlo několik dílčích studií autora tohoto článku věnujících se vývoji opevnění Terezína v 19. století.⁶

Před samotným popisem pevnosti je zapotřebí udělat menší exkurz do stavu bádání o zdejších opevnění. Následující řádky seznamují především s prameny vztahujícími se k pevnosti Terezín, které pomohly k objasnění stavebního vývoje pevnosti. Jedná se o stručný popis, jelikož rozbor veškerých zdrojů by svým rozsahem vydal na samostatnou práci. Pro komplexní nástin prostudovaných zdrojů budou představeny i některé probádané, ale nakonec nepoužité materiály. Vedle níže citovaných fondů v archívech je to především velké množství map Litoměřicka s vyznačenou pevností Terezín, nicméně většinou se jedná o totožné zobrazení, a proto byly použity jen některé mapy. Další řádky z tohoto důvodu uvádějí pouze mapy, které přinášejí důležité poznatky k pevnosti Terezín. Zmínku

¹ Andrej ROMAŇÁK, *Pevnost Terezín*, Ústí nad Labem 1972; Andrej ROMAŇÁK, *Pevnost Terezín*, Dvůr Králové nad Labem 1994; Publikace vydaná v roce 1994 je ve své podstatě mírně upravená a zkrácená verze publikace z roku 1972.

² Otakar VOTOČKA – Zdeňka KOSTKOVÁ, *Terezín*, Praha 1980.

³ Kolektiv autorů, *Pevnost Terezín*, Praha 2010.

⁴ Dolní a Horní retranchement, Staré a Nové „labské“ předmostí, autor vnímá jako oficiální názvy užívané v pramenech 19. století. Z toho důvodu začínají velkým písmenem.

⁵ Martin GOJDA – Jan JOHN, *Archeologie a letecké laserové skenování krajiny*, Plzeň 2013.

⁶ Ivan FUKSA, *Předmostí pevnosti Terezín na pravém břehu Labe z roku 1813 a jeho osudy*, in: Terezínské listy 42/2014, Praha 2014; Ivan FUKSA, *Současný stav fortového opevnění Terezína z 19. století*, in: Bastionové pevnosti-průzkumy a opravy, Ústí nad Labem 2014.

Obr. 2. Situace fortu Malá pevnost v roce 1790. Autor: Petr Čapek, 2015.

o opevnění najdeme i v pozemkových knihách, které obsahují data a ceny výkupu pozemků erárem, tyto informace ovšem pouze doplňují velké množství informací z vojenských fondů, jejich hodnota je pro tuto studii pouze doplňková a v práci proto nejsou citovány. Za zmínku určitě stojí i literatura o prusko-rakouské válce 1866 vydaná před rokem 1900, která popisuje život v pevnosti a dokresluje zdejší dění za této války. Nejzajímavější dílo této provenience je od Otakara Jedličky *Boje v Čechách a na Moravě za války roku 1866*.⁷ Obdobné informace najdeme i ve Vlastivědném sborníku Podřipska, kde v letech 1924⁸ a 1925⁹ vycházely články o Terezíně. Stejně jako v předešlém případě se jedná pouze o doplňkové informace. Nepoužité archivní fondy jsou pro lepší orientaci uvedeny v části věnované archivnímu výzkumu.

Zájem o opevnění pevnosti Terezín lze vysledovat až do éry první republiky, kdy z pera Ivana Homla vyšel útlý průvodce pevností Terezín, a to ve dvou vydáních z let 1924 a 1933. Velký předěl v pohledu na pevnost jako takovou nastal během německé okupace, kdy utrpení desetitisíců lidí ve zdejšímu prostoru uvrhlo na Terezín temný stín. Po roce 1945 byla proto většina bádání zaměřena na dění během okupace a nikoli na samotnou pevnost. Změnu nepřineslo ani prohlášení opevnění pevnosti Terezín za kulturní památku k 5. březnu 1958.¹⁰

⁷ Otakar JEDLIČKA, *Boje v Čechách a na Moravě za války roku 1866*, Pardubice 1883.

⁸ Josef BAYER, *O stavbě Terezína*, in: Vlastivědný sborník Podřipska č. 4, Roudnice nad Labem 1924, s. 60–62.

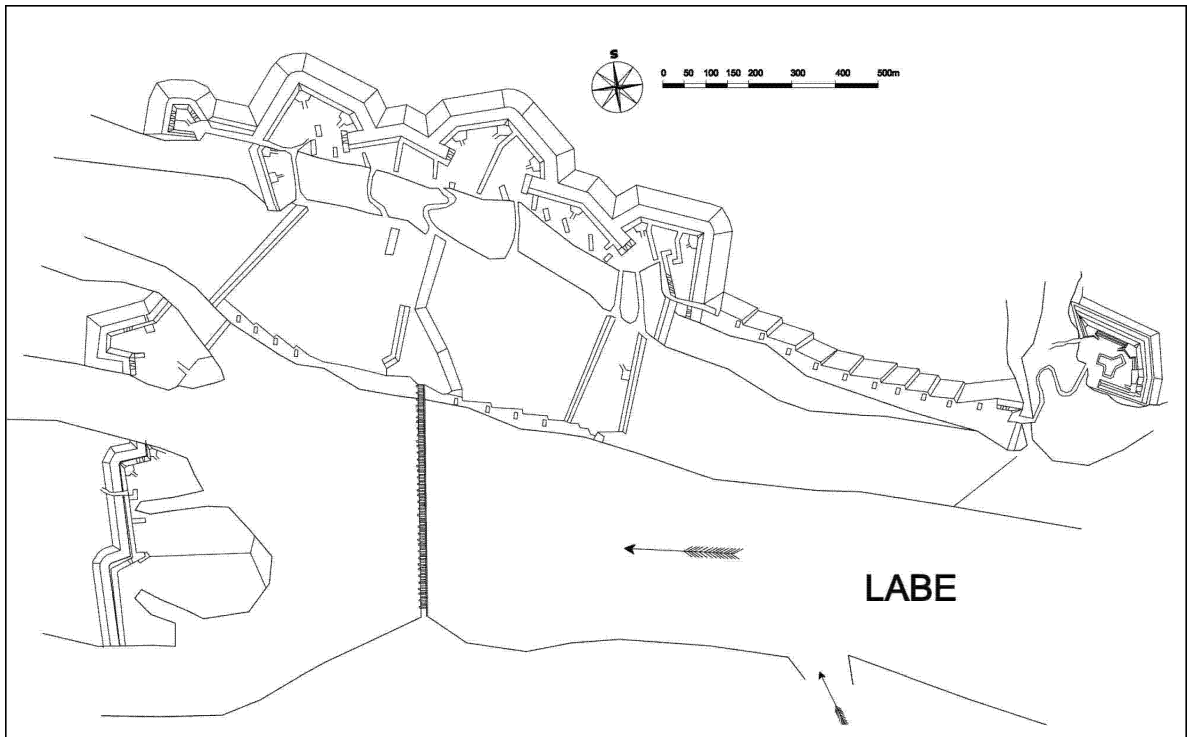
⁹ Josef BAYER, *Terezín ve válce r. 1866*, in: Vlastivědný sborník Podřipska č. 4, Roudnice nad Labem 1925, s. 100–102.

¹⁰ V rámci reidentifikace dohledáno prohlášení opevnění: ŠKK ONV 10. 6. 64 čj. 457/64.

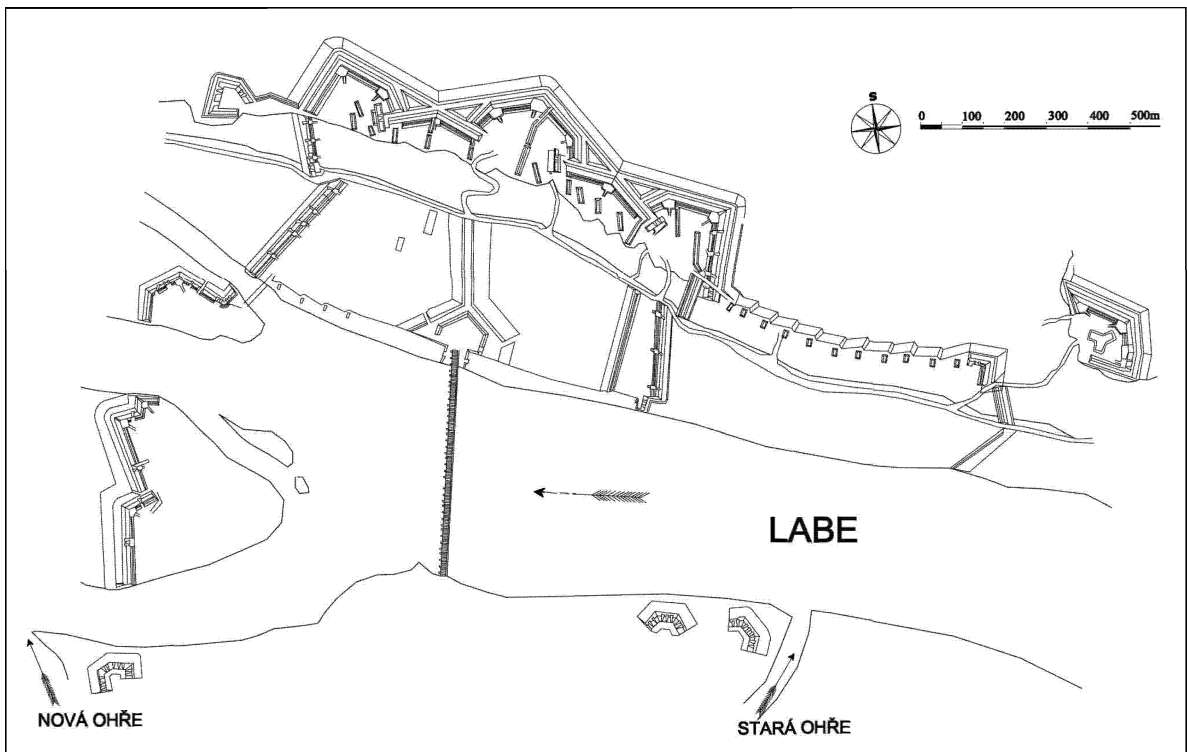
Část byla v roce 1962 prohlášena za národní kulturní památku. Stalo se tak ale především kvůli pohnutému osudu za druhé světové války, nikoli díky zdejšímu opevnění. Změna nastala až začátkem 70. let 20. století, kdy se opevněním Terezína začal zabývat jeden z největších odborníků na tuto problematiku Andrej Romaňák, jehož mnohá díla nebyla dodnes překonána. Ten také vydal v roce 1972 zatím nejobsáhlejší a nepřekonané dílo na téma pevnosti Terezín: *Pevnost Terezín a její místo v dějinách fortifikačního stavitelství*. Tato práce důkladně a vyčerpávajícím způsobem popisuje bastionové opevnění Terezína, oproti tomu o opevnění stavěném po roce 1800 se pouze stručně zmiňuje. Ve stejném duchu se neslo bádání o zdejšímu opevnění až do roku 2002. Tento rok, kdy Terezín zasáhly katastrofální povodně, byl přelomový ve výzkumu zdejšího opevnění. Zájem o terezínské opevnění pomalu rostl, objevovalo se čím dál více lidí, kteří opevnění zkoumali a prezentovali. V rámci pevnosti začal rovněž systematický průzkum minových a naslouchacích chodeb. Vrchol celého snažení lze spatřovat v zapsání pevnosti Terezín na seznam světového kulturního dědictví UNESCO.¹¹ Stranou celého bádání dlouhou dobu leželo opevnění na pravém břehu Labe a opevnění v okolí Bohušovic nad Ohří. Systematický průzkum těchto předstuných částí pevnosti začal až v roce 2012. Tato studie představuje jeden z prvních komplexních výstupů prezentující poznatky zjištěné při tomto výzkumu.

Vývoj pevnosti Terezín se podařilo blíže poznat díky rozsáhlému výzkumu jak v archivech, tak v terénu. V archivní rešerši byl kladen důraz na fondy vojen-

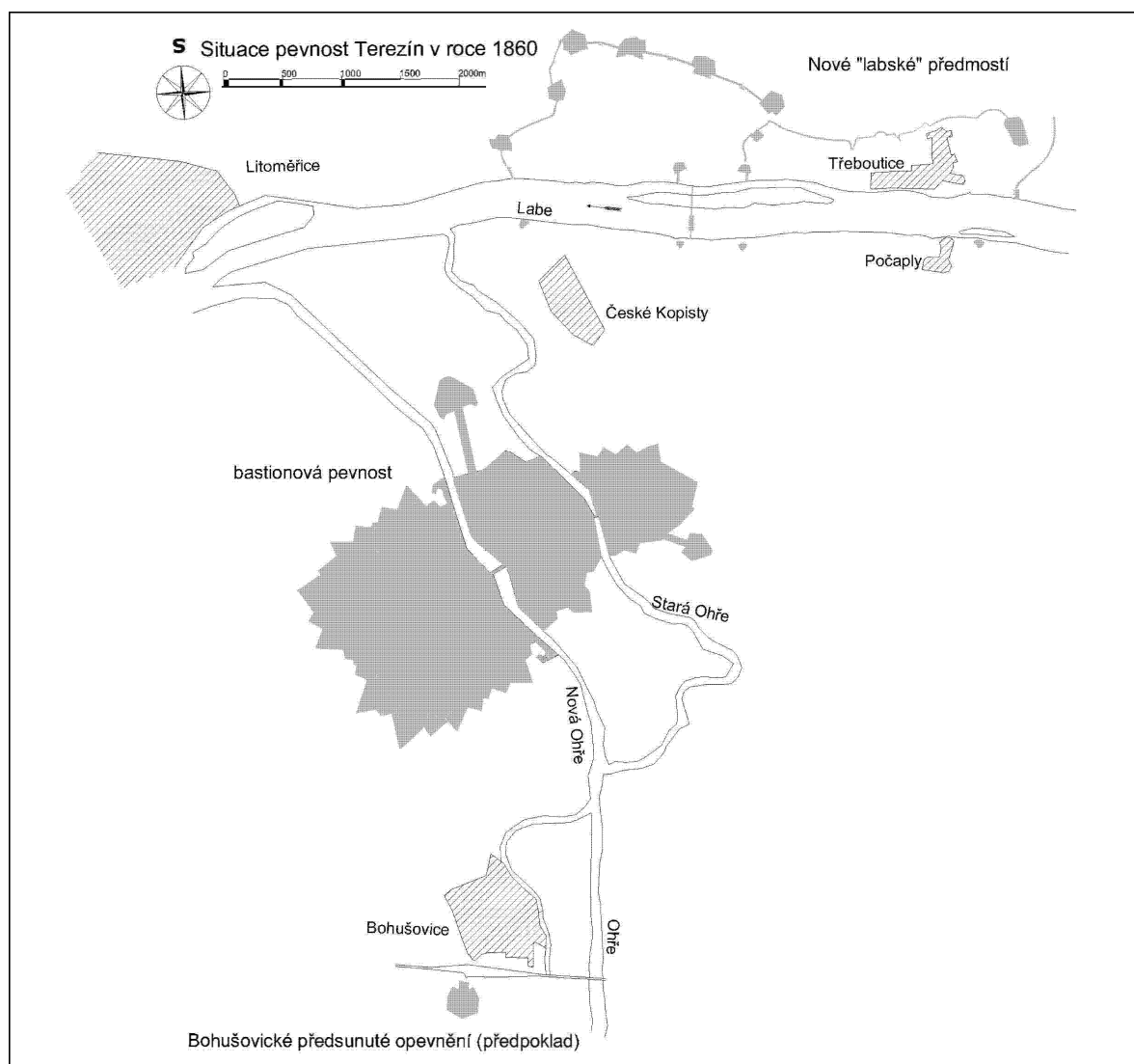
¹¹ Pevnost Terezín je od 23. 11. 2006 na „Indikativním seznamu historických lokalit České republiky pro nominaci na Seznam světového kulturního dědictví UNESCO“.

Obr. 3. Situace Starého „labského“ předměstí v roce 1813. Autor: Ivan Fuksa, 2015.

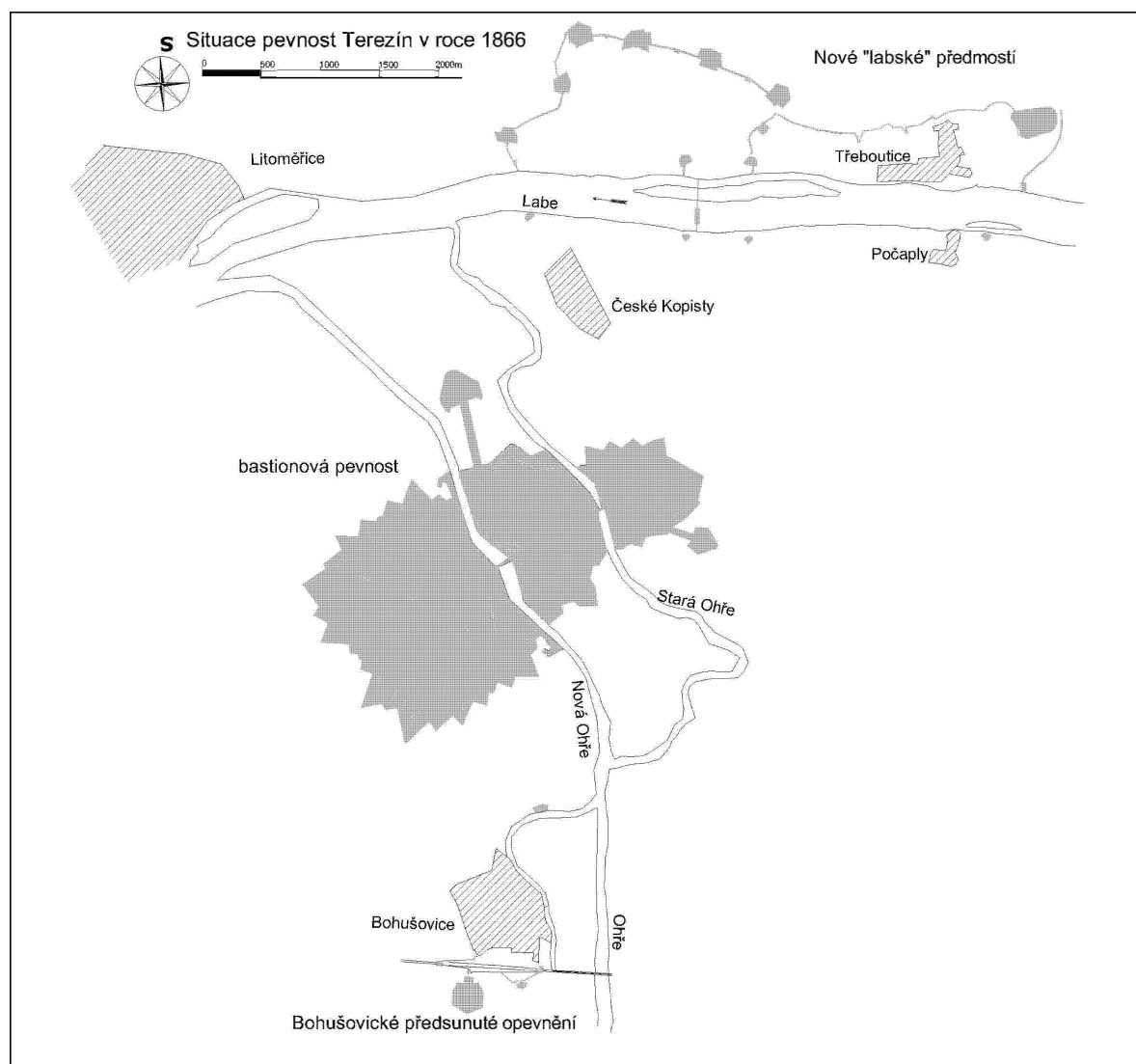
Obr. 4. Situace Starého „labského“ předměstí v roce 1827. Autor: Ivan Fuksa, 2015.

Obr. 5. Situace pevnosti Terezín v roce 1860. Autor: Ivan Fuksa, 2015.

ských archivů v České republice a v Rakousku, tedy ve Vojenském historickém archivu Praha a v Kriegsarchivu ve Vídni. Zejména ve Vojenském historickém archivu v Praze se nachází velké množství materiálů k pevnosti Terezín, které velice dobře dokumentují její vývoj. Nalézají se tam dva druhy pramenů, prvním je sbírka plánů obsahující velké množství plánů pevnosti Terezín od jejího založení do padesátých let 20. století. Druhý typ má charakter psaných pramenů, které jsou uloženy především ve fondech: Fortifikační místní ředitelství Praha a Terezín, které byly později přejmenovány na Ženíjní ředitelství Praha a Terezín, Vojenské stavební ředitelství Praha nebo Odbočka vojenského sborového stavebního oddělení č.9 Litoměřice v Terezíně. Další zajímavý zdroj představují Archiválie uložené ve fondu Fortifikační obvodní ředitelství Praha a Terezín. Bohužel většina materiálů uložených v těchto fondech jsou spíše administrativní povahy nebo se jedná o různé studie

na nerealizované rozšíření opevnění. Zatím se nepovedlo nalézt v těchto fondech informace, které by pomohly datovat některé části pevnosti Terezín. Archiválie z těchto fondů nejsou proto v článku uvedené. To ale samozřejmě neznámá, že se zde nenacházejí důležité materiály pro dějiny Terezína, jako například zpráva o stavu a potřebách pevností Praha, Terezín, Josefov a Hradec Králové z roku 1843, která je uložena ve fondu Fortifikační obvodní ředitelství Praha. Ve vojenském archivu ve Vídni je uloženo velké množství archivních materiálů, ale jejich dostupnost je vlivem přístupu místních úřadů velice problematická, bohužel proto je prostudovaná pouze část z nich. S ohledem na povahu fondu, který tvoří v zásadě dobové kopie materiálů, které byly vytvářeny minimálně ve dvou kusech, z nichž jeden kus zůstával v Praze/Terezíně a druhý se posílal do Vídně, bude hodnota vídeňských materiálů především v doplňování stávajících informací, které máme podchy-

Obr. 6. Situace pevnosti Terezín v roce 1866. Autor: Ivan Fuksa, 2015.

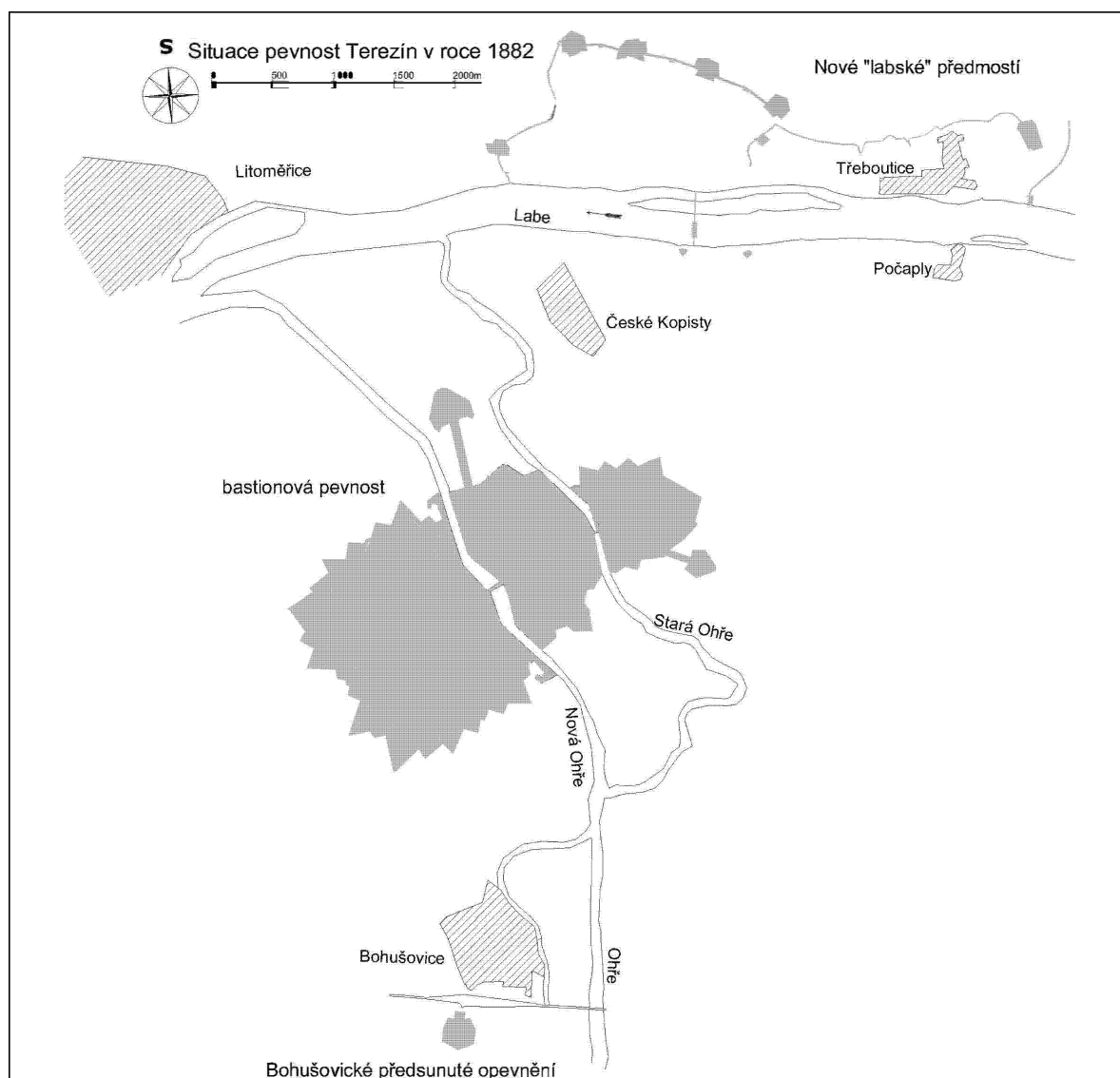
cené z pražského vojenského archivu. Nejprobádanějším fondem je tamní sbírka plánů, kde část inventáře byla dokonce publikována Vladimírem Kupkou ve Sborníku archivních prací, leč nejedná se o kompletní inventář.¹² Národní památkový ústav také získal část plánů za účelem interního použití při obnově opevnění Terezína.¹³ Okresní a oblastní archivy zřejmě z důvodu specifčnosti tématu k opevnění Terezína neobsahují žádné podstatné informace. Důvodem může být rovněž to, že se jednalo o tajné stavby, nad kterými měla dozor pouze armáda odmítající předávat další informace mimo erár.

¹² Vladimír KUPKA, *Plány a mapy fortifikací ze 16. až 19. století, ležících na území dnešní České republiky, uložené ve válečném archivu ve Vídni (Kriegsarchiv in Wien)*, in: Sborník archivních prací 48 č. 1, Praha 1998, s. 189–305.

¹³ Vladimíra RÁKOSNÍKOVÁ, *Historické plány pevnosti Terezín ve vídeňském Kriegsarchivu*, in: Zprávy památkové péče 69 č. 5, Praha 2009, s. 376–384.

Důležitý zdroj informací představuje rovněž terénní průzkum, který kladl důraz na prostor Starého i Nového „labského“ předmostí a bohušovického předsunutého opevnění. Během průzkumu se našlo velké množství relikvů po objektech opevnění. Průzkum bastionového jádra pevnosti byl prováděn za účelem ověření stávajících informací. Terénní průzkum probíhal kontinuálně v rozmezí roku 2012 až první čtvrtiny roku 2015. Velkým přínosem byly letecké snímky pořízené prof. Martinem Gojdou, který zdejší prostor snímkuje přes patnáct let. Díky této velice kvalitní dokumentaci se podařilo lokalizovat i objekty, které zanikly a jejichž relikty jsou patrné pouze v určitých ročních obdobích.

Posledním důležitým pramenem byly historické mapy, a to především stabilní katastr a třetí vojenské mapování. Historické mapové podklady mají v pevnostní oblasti obecně jedno velké úskalí, jelikož až do konce 19. století nezobrazují opevnění bastionového

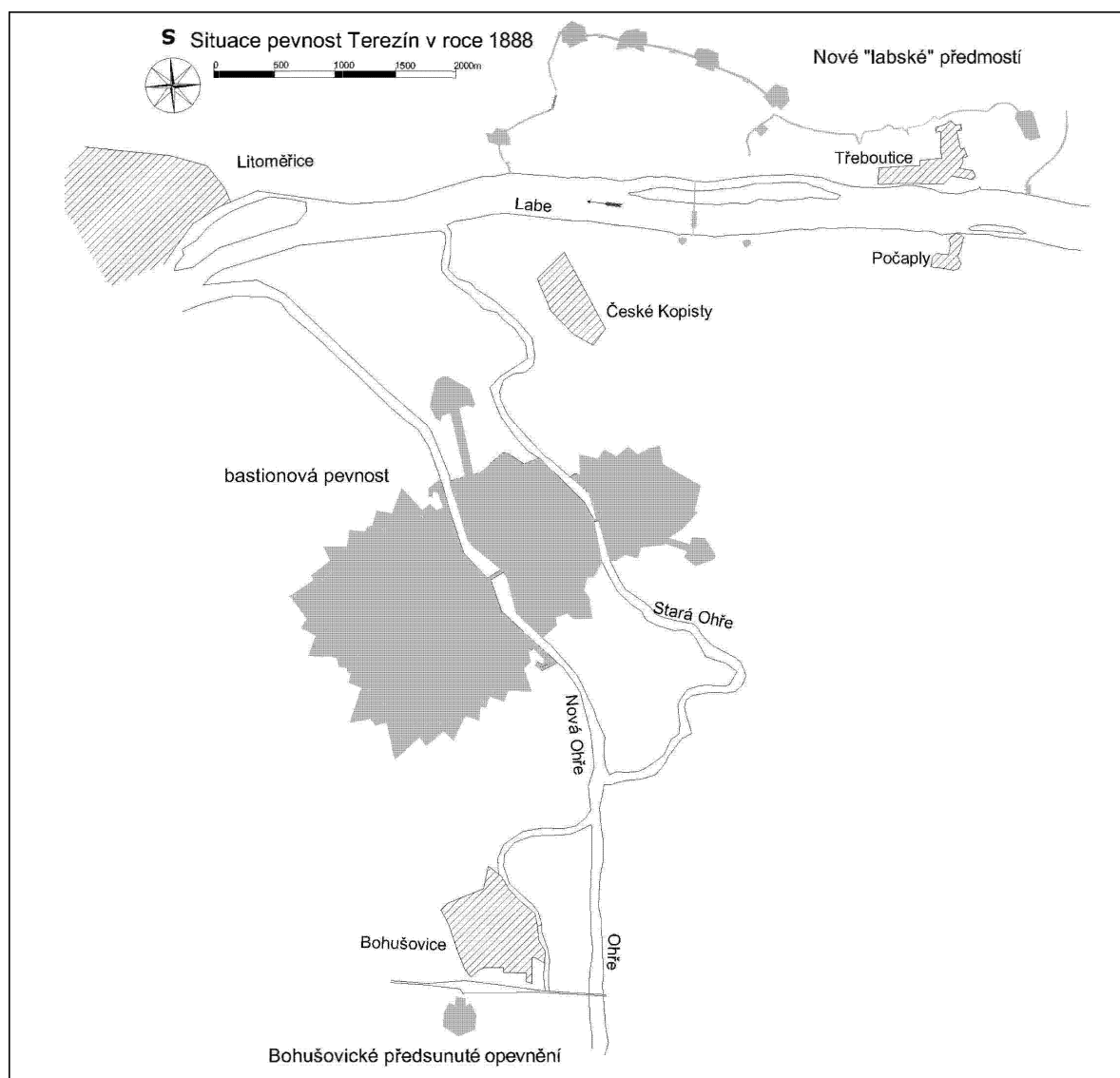

Obr. 7. Situace pevnosti Terezín v roce 1882. Autor: Ivan Fuksa, 2015.

jádra pevnosti Terezín z důvodů utajení. Staré i Nové „labské“ předmostí je patrné pouze na některých mapách. Oproti tomu bohušovické předsunuté opevnění není díky svému vzniku až v roce 1866 a následnému krátkému trvání zachyceno na žádné mapě. Na mapě stabilního katastru, který zachycuje zdejší stav po roce 1843, není opevnění bastionového jádra vůbec zanesené. Naopak je zde velice dobře patrné Staré „labské“ předmostí a najdeme zde i částečně vyznačené opevnění Nového „labského“ předmostí. První vojenské mapování zobrazuje nejspíše z důvodu utajení pouze bílý kruh označující postor bastionového jádra pevnosti Terezín. Ve druhém vojenském mapování není opět vidět bastionové opevnění a nenajdeme zde ani jiné části pevnosti Terezín. Na třetím vojenském mapování opět není zobrazeno opevnění bastionového jádra pevnosti, ale jsou zde patrné forty z Nového „labského“ předmostí.

Vedle mapových podkladů byly použity letecké snímky jak z veřejně dostupných zdrojů na internetu (mapy.cz, kontaminace.cenia.cz/), tak především mapové snímky z Vojenského geografického a hydrometeorologického úřadu (VGHMÚř) generála Josefa Churavého v Dobrušce.

Zajímavostí je, že pozemky, na kterých stály nebo dodnes stojí objekty Nového „labského“ předmostí a které byly ve vlastnictví eráru, jsou v současnosti majetkem okolních obcí nebo Státního pozemkového úřadu. Tyto pozemky většinou kopírují objekty nebo spojovací komunikace zdejšího opevnění. To je velice užitečné při lokaci dnes již zaniklých objektů, dokážeme díky tomu určit, kde objekty stály. Velice pěkně je to patrné u úplně zaniklé šance č. IX., kdy jen tato informace umožnila určit místo, kde šance stála. Tento pozemek přesně kopíruje tvar dříve stojícího objektu.

Obr. 8. Situace pevnosti Terezín v roce 1888. Autor: Ivan Fuksa, 2015.

Velice překvapivé je, že se do dnešních dnů zatím nepodařilo nalézt dobovou fotografii, která by zachycovala objekty Starého i Nového „labského“ předmostí a bohušovického předsunutého opevnění. Můžeme jen doufat, že se to v budoucnu změní. Naopak fotografické dokumentace prostoru bastionového jádra pevnosti se dochovalo velké množství.

Jak je patrné, průzkum pevnosti Terezín má svá jistá specifika, ale díky všem výše popsaným zdrojům informací, se povedlo rekonstruovat podobu pevnosti Terezín v průběhu jejích dějin.

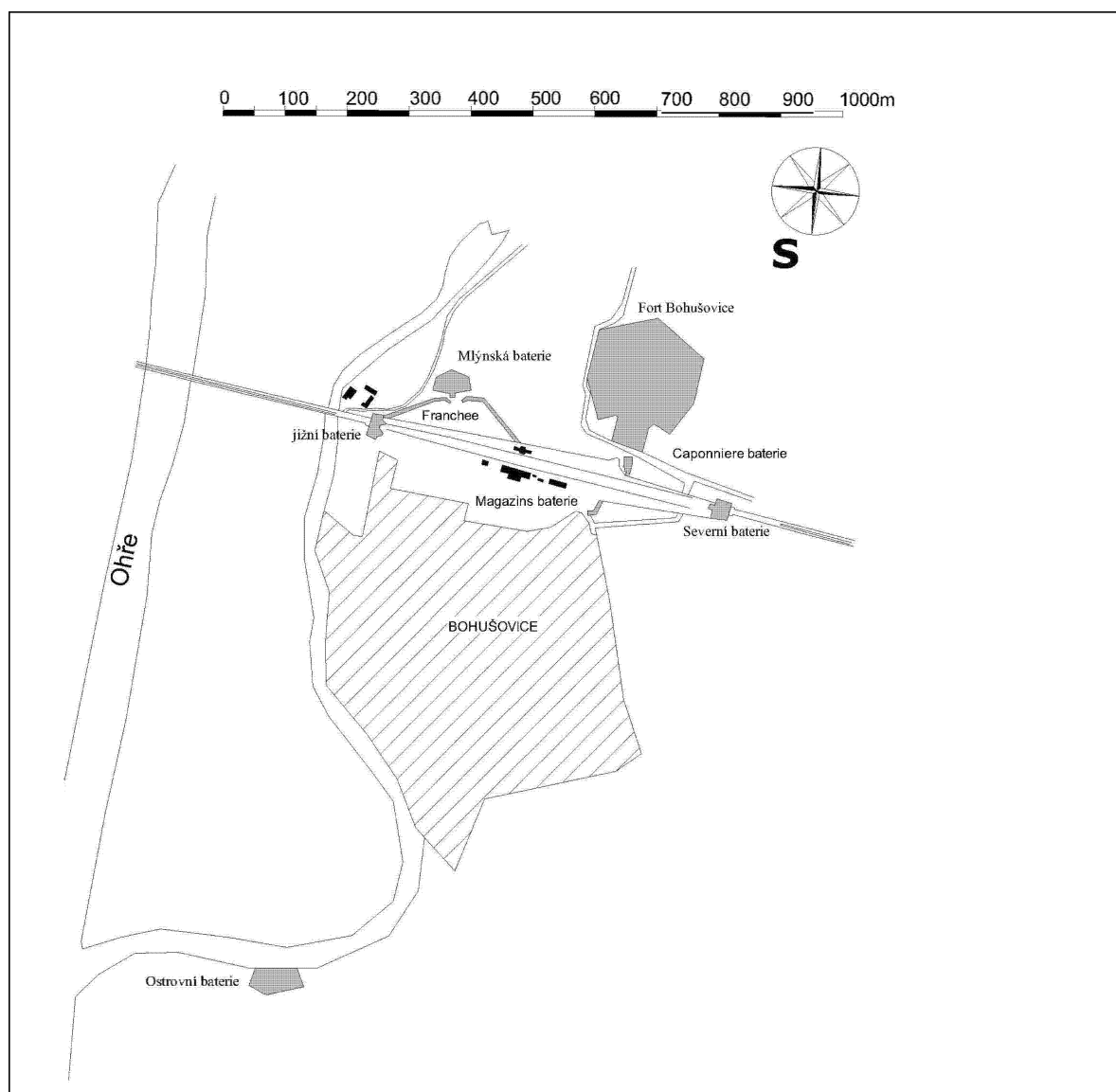
Tento článek tvoří další dílek skládky, která se snaží ukázat pevnost Terezín komplexně. Tedy jak se vyvíjela v celé době svého trvání a jak se snažila reagovat na vojenský a politický vývoj v konkrétních obdobích. Na následujících řádcích budou stručně popsány nejdůležitější stavební fáze této pevnosti.

1780–1790 VÝSTAVBA BASTIONOVÉ PEVNOSTI

O bastionovém opevnění pevnosti Terezín již bylo napsáno mnoho z pera autora Andreje Romaňáka, proto následující řádky popisují bastionové opevnění pouze ve stručnosti a shrnují toliko dnešní poznatky. Zahrnutí popisu bastionového opevnění do této studie je motivováno snahou o komplexní popis vývoje pevnosti Terezín od založení v roce 1780 do zrušení v roce 1888.

Za začátek výstavby pevnosti Terezín můžeme považovat 10. leden 1780, kdy generál hrabě Pellegrini, který v té době velel inženýrskému sboru, oznámil ženijnímu zemskému velitelství v Praze, že se bude stavět pevnost u Litoměřic.¹⁴ V prostoru, kde pevnost měla stát, se nachá-

¹⁴ Andrej ROMAŇÁK, *Pevnost Terezín a její místo v dějinách fortifikačního stavitelství*, Ústí nad Labem 1972, s. 56.

Obr. 9. Situace bohušovického předsunutého opevnění 1866. Autor: Ivan Fuksa, 2015.

zely dvě vesnice, Trávčice a Německé Kopisty.¹⁵ Vesnice byly celé vykoupeny, částečně rozebrány a zbourány a potom postaveny mimo dostřel pevnostního dělostřelectva. Velmi důležitou roli při stavbě pevnosti sehrála řeka Ohře, která byla určena k zaplavování okolí pevnosti. Za tímto účelem bylo koryto řeky přeneseno a vznikla tzv. Nová Ohře a Stará Ohře. Koryto Nové Ohře vede mezi hlavní pevností a Dolním a Horním retranchementem, koryto Staré Ohře vede mezi Malou pevností a Dolním a Horním retranchementem. Pevnost se stavěla jedenáct let. Pozemky vykoupené erárem zabíraly pros-

tor 398 ha.¹⁶ Samotná pevnost se skládala ze tří částí, a to hlavní pevnosti, fortu Malá pevnost a Horního a Dolního retranchementu.

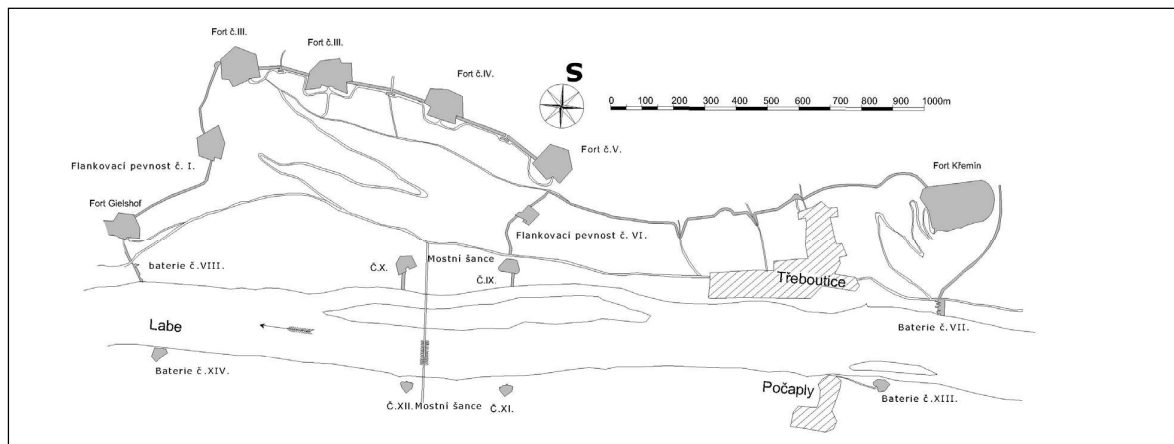
HLAVNÍ PEVNOST

Opevnění bude popisováno od centra města směrem k předpolí. Základ opevnění tvoří vnitřní obranný val, kdy pilíř obrany představují bastiony,¹⁷ tedy stavby na půdorysu pětiúhelníku, které byly vyzbrojeny větším množstvím děl, jež střílela do předpolí

¹⁵ Hana NĚMCOVÁ, *Přesun obce Trávčice z důvodu stavby Terezína*, diplomová práce, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, Ústí nad Labem 2004, s. 62.

¹⁶ Andrej ROMAŇÁK, *Pevnost Terezín a její místo v dějinách fortifikačního stavitelství*, Ústí nad Labem 1972, s. 56.

¹⁷ Bastion je pevnostní objekt na pětiúhelníkovém půdorysu, který vybíhá z obranné linie špičkou směrem k nepříteli. Bastiony se dále dělí na různé typy: otevřený b., plný b., b. s ušima, tupouhlý bastion atd.

Obr. 10. Situace Nového „labského“ předmostí 1866. Autor: Ivan Fuksa, 2015.

pevnosti. V pevnosti Terežín můžeme najít dva druhy bastionů, a to duté a plné. Plné bastiony nesly číslo III. a V., jednalo se o nejvíce exponované části pevnosti. V hrdle bastionů byly postaveny retranchementy, které měly zabránit průniku nepřítele do pevnosti v případě pádu bastionu. Dutých bastionů bylo vystavěno šest, a to I., II., IV., VII. a VIII. Ve vnitřním prostoru byly kasematové objekty, které byly postaveny u bastionů II., IV., VI. a VIII. V bastionu I. a VII. se nacházely prachárny. Prostor mezi bastiony vyplňovala kurtina,¹⁸ na níž se nacházelo postavení pro pěchotu. Do města bylo možné vstoupit čtyřmi branami a čtyřmi poternami vystavěnými v kurtině.

Střední obranný val se nacházel v příkopu před vnitřním obranným valem a zahrnoval tyto fortifikační prvky: raveliny s reduitem a retranchementem, kleště, kontragardy a kaponiery. Terežín měl vybudováno šest ravelinů, které byly označeny XV. až XX. Můžeme zde najít dva druhy ravelinů: raveliny s reduitem a raveliny s retranchementem.¹⁹ Raveliny s retranchementem nesly číselné označení XV. a XX. a nacházely se na méně exponovaných objektech, proto zde byly postaveny retranchementy.²⁰ Raveliny s reduitem²¹ byly XVI., XVII., XVIII. a XIX. a stály na exponovaných úsecích hradeb. Další objekty jsou kleště.²² Jejich účelem bylo svojí hmotou zabraňovat přímé palbě dělostřelectva na kurtiny.

¹⁸ Kurtina je obecné označení pro hradbu, která spojuje bastiony.

¹⁹ Ravelin je samostatná trojúhelná pevnůstka budovaná jako předstunutý pevnostní prvek především před kurtinu.

²⁰ Retranchementy byly přízemní kasematové objekty, které byly budovány se samostatnou obranou. Z tohoto důvodu byly oběhnány příkopem a v čelních stěnách měly střílny pro děla.

²¹ Reduit je samostatný objekt oddělený od ravelinu suchým příkopem. Reduity jsou vyšší než samotné raveliny, takže z nich měli obránci dobrý přehled o situaci v okolí. Ve zdech reduitu byly umístěny střílny a obránci odtud mohli vést palbu do celého prostoru okolo reduitu.

²² Kleště jsou obecně dvě ramena, která vypadají jako doširoka otevřené kleště. Stavějí se především jako předstunuté objekty před kurtinou. Bývaly vyzbrojeny jak pěchotní, tak dělostřeleckou výzbrojí.

Kleště bylo postaveno celkem šest a nesly označení IX. až XIV. Dále zde najdeme kontragardy.²³ Jedná se o objekty vybudované před bastionem III. a V. Jejich funkce je zvětšovat odolnost bastionů a zamezit přímé palbě na ně. Byly označeny XXI. a XXII. Pro ochranu stavidel byly vystavěny dvě lunety²⁴ XXIII. a XXIV. Posledním typem objektu budovaného ve středním obranném valu byly kaponiery.²⁵ Účelem těchto staveb bylo bezpečně spojit krytou cestu s objekty ve vnějším obranném valu.

Projektanti pevnosti se obávali nebezpečí napadení minovými podkopy, a proto zde vyprojektovali velmi důmyslný systém podzemních chodeb, který měl zlepšovat obranyschopnost pevnosti. V pevnosti se nacházely dva druhy chodeb: naslouchací a minové.

V případě napadení pevnosti by první linií obrany byla krytá cesta,²⁶ tedy vnější obranný val. Na kryté cestě byla vystavěna shromaždiště s lunetami, s výjimkou č. XXV. a XXVI., která jsou bez lunet. Lunety č. XXIII. a XXIV. jsou s šípy a traverzami.²⁷ Dále zde stály šípy. Před samotnou krytou cestou ležel ještě banket chráněný předprsní, aby obránci kryté cesty byli co nejvíce chráněni.

FORT MALÁ PEVNOST

Forty, které vyrostly na předmostí, nebyly v pevnosti Terežín prvními. Úplně prvním fortem byla Malá pevnost,

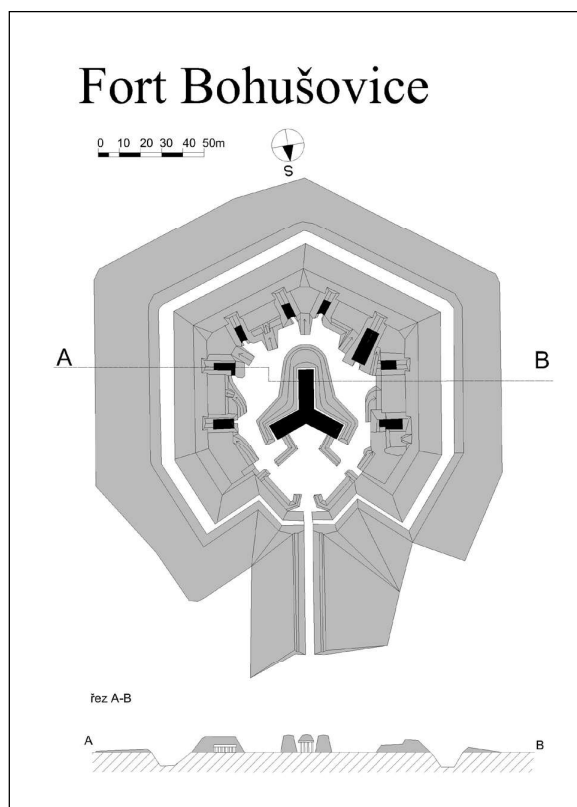
²³ Kontragarda je hradba předstunutá před bastiony nebo raveliny a sloužila k jejich ochraně před nepřátelskou palbou.

²⁴ Luneta je otevřený objekt s trojúhelným půdorysem. Byla určena jak pro dělostřeleckou, tak pěchotní výzbroj.

²⁵ Kaponiera je krytá komunikace napříč příkopem, chráněná z boku zemním valem.

²⁶ Krytá cesta je komunikace, která se nachází na kontraeskarpě a slouží pro bezpečný pohyb obránců po vnějším obvodu pevnosti.

²⁷ Traverza je prvek, který je budován kolmo na hlavní val a rozděluje postavení na úseky, díky čemuž se zvyšuje pasivní ochrana jednotlivých postavení. Může se jednat o plnou nebo dutou traverzu. V duté traverze se nachází krytý prostor.

Obr. 11. Fort Bohušovice. Autor: Ivan Fuksa, 2015.

což dokazuje řada věcí. Za prvé je na některých plánech samotné bastionové pevnosti Malá pevnost značena jako fort,²⁸ za druhé při rozboru objektu dojdeme k závěru, že se jedná o fort s šijovými kasárnami. Koncepce tohoto fortu je zcela odlišná od té, v jejímž duchu byly budovány forte na novém předmostí.

Malá pevnost má tvar nepravidelného čtyřúhelníku, který se jednou stranou opírá o Starou Ohři. Na rozích obdélníku jsou dva bastiony a dva půlbastiony (směrem k řece Ohři). Bastiony jsou označeny I. až IV. Prostor mezi I. a II. bastionem nebyl kryt žádným fortifikačním objektem. Prostor mezi II. a III. bastionem kryly kleště V. a ravelin s reduitem VI. Ravelin měl v boku kasemata pro děla, která měla pálit do prostoru okolo bastionů. Prostor mezi III. a IV. ravelinem byl chráněn ravelinem VII. Spojení ravelinu s lunetami zajišťovaly kaponiery. Na kryté cestě se nacházelo pět lunet. Výšky objektu v Malé pevnosti jsou identické jako u Hlavní pevnosti. Malá pevnost měla dvě brány a dvě potery. Jihovýchodně před bastionem II. ve vzdálenosti 215 m leží předsunutý šíp. Šíp měl tvar pětiúhelníku, byl vyzbrojen pěti děly a jeho palebným úkolem bylo krýt inundační kotlinu. S Malou pevností byl šíp spojen krytou cestou.

²⁸ Vojenský historický archiv Praha, Sběrka plánů pevnosti Terezín, I. C/y 6, plán opevnění Malé pevnosti.

HORNÍ A DOLNÍ RETRANCHEMENT

Každý z retranchementů²⁹ měl tři bastiony spojené kurtinou. Křídla retranchementů se opírala o Novou a Starou Ohři. Před valy se nachází příkop, který je na kontraeskarpě opatřen krytou cestou, před ním leží glacis. V prostoru Dolního retranchementu byla mezi bastiony IV. a V. vybudovaná poterna. Před Hlavní pevností směrem k pravému břehu Nové Ohře bylo kolmo na Horní a Dolní retranchement postaveno ještě samostatné opevnění složené ze tří lunet.

ZAVODŇOVACÍ SYSTÉM

Vydatnou pomoc obráncům zajišťovaly zátopové oblasti v okolí pevnosti. Díky poloze pevnosti Terezín v relativně plochem terénu a v sousedství dvou větších řek (Labe a Ohře) zde byly ideální podmínky pro případné zatopení jejího okolí, to bylo možno zatopit až ze tří čtvrtin. Napustit vodou bylo možné i všechny příkopy Hlavní pevnosti, Dolního a Horního retranchementu a Malé pevnosti.

Nyní přistoupíme k popisu jednotlivých období stavebního vývoje, o kterých dnes najdeme pouze skromné informace, a proto jim bude věnován větší prostor.

1813 SEVERNÍ PŘEDSUNUTÝ ŠÍP A STARÉ „LABSKÉ“ PŘEDMOSTÍ

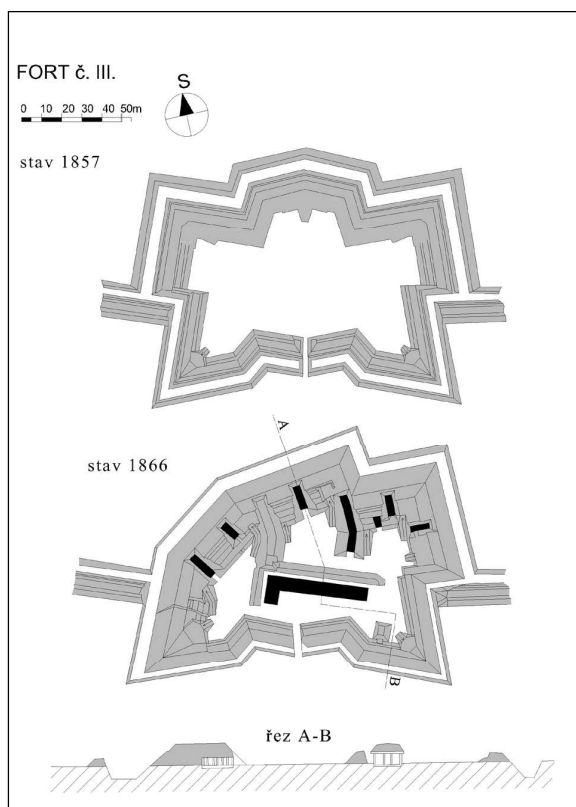
První rozšíření pevnosti proběhlo během roku 1813, kdy došlo k výstavbě severního předsunutého šípu.³⁰ Objekt byl vystavěn severně od Dolního retranchementu. Šíp měl pětiboký tvar, byl v permanentním provedení a obehnán vodním příkopem. Byla zde postavení pro děla a pěchotu. Objekt byl spojen s krytou cestou Dolního retranchementu pomocí dvoukaponiery, vedle které vedl úzký příkop pro vodu. Ten sloužil k zatopení příkopu šípu. Uvnitř samotného šípu byl postaven cihlový objekt. Prostor pro stavbu šípu byl vybrán na nejužším místě mezi korytem Staré a Nové Ohře, přibližně na úrovni litoměřické inundační kotliny. Díky tomuto umístění mohl šíp svojí palbou zamezit přístupu k Dolnímu retranchementu, dokázal střílet do boku litoměřické inundační kotliny a svojí palbou mohl pokrýt i koryto řeky Labe.

Během konce napoleonských válek v českých zemích v roce 1813 začalo na pravém břehu Labe, v prostoru dnešních litoměřických kasáren, vyrůstat předmostí pevnosti Terezín. Opevnění je dnes známé spíše pod názvem korunní hradba, což je odvozenina od odborného názvu tvaru částí opevnění. Plánová dokumentace ovšem toto předmostí nazývá Brückenkopfest³¹ (tedy

²⁹ Retranchement bývá zpravidla druhé obranné postavení na různých pevnostních prvcích pro případ, že by nepřítel dobyl hlavní obranné postavení. V případě tohoto opevnění ale pravidlo neplatí a jedná se pouze o název části opevnění.

³⁰ Vojenský historický archiv Praha, Sběrka plánů pevnosti Terezín, II. F-U 1-3, stavba šípu před dolním retranchementem.

³¹ Vojenský historický archiv Praha, Sběrka plánů pevnosti Terezín, I. C/y 12, opevnění a terén opevnění u Litoměřic.

Obr. 12. Fort č. III. Autor: Ivan Fuksa, 2015.

v českém překladu předmostí). Jelikož na pravém břehu Labe vyrostlo v 50. letech 19. století další opevnění, které se také nazývá předmostí, je pro snazší orientaci pojmenované jako Staré „labské“ předmostí. Důvod stavby předmostí na pravém břehu Labe u Litoměřic můžeme spatřovat v napoleonských válkách, které se odehrávaly v roce 1813 v nedalekém Sasku a částečně i v českém prostoru, a proto bylo potřeba opevnit pravý břeh Labe, odkud mohl nepřítel postřelovat pevnost Terezín.

Předmostí bylo vybudováno na místech, kde mohl nepřítel svojí dělostřeleckou palbou ohrozit bastionovou pevnost a zároveň blokovat komunikaci Litoměřice – Mělník, Litoměřice – Česká Lípa a koryto řeky Labe. Vznik tohoto předmostí lze dle všech dostupných informací datovat právě rokem 1813.³² V současné době se objevují i hlasy, které se snaží datovat toto opevnění již do doby dokončení pevnosti v roce 1790 nebo na přelom 18. a 19. století. Tyto úvahy však neberou v potaz celkové plány³³ a vyúčtování pevnosti³⁴ Terezín

z doby její dostavby okolo roku 1790, kde není žádná zmínka o opevnění na pravém břehu Labe. Je nanejvýš jasné, že tak rozsáhlé opevnění jako je Staré „labské“ by někde bylo zaznamenáno. Další věc, která mluví pro vznik zdejšího předmostí až v roce 1813, je, že toto opevnění bylo vystavěno nejprve jako polopermanentní a později probíhala jeho částečná úprava na permanentní. To ukazuje, že stavba byla prováděna v co nejkratším čase, aby bylo možné zdejší opevnění co nejdříve použít k obraně. Dalším argumentem proti výstavbě opevnění na přelomu 18. a 19. století je i to, že v té době mělo Rakousko daleko závažnější problémy a stavělo opevnění v jiných prostorech, kde probíhaly boje s Napoleonem a jeho spojenci. Nebylo tak nutné stavět opevnění v místech, kde k bojům nedocházelo.

Páteř obrany předmostí tvoří soustava tří bastionů, které byly situovány ve středu obranné linie.³⁵ Bastiony ve východní a západní části mají ucha směrem ke kurtině. Střední bastion je bastion s uchy. Ve všech případech se jedná o otevřené bastiony. Prostor mezi nimi je spojen lomenou kurtinou. Před tímto opevněním se nachází suchý příkop, na jehož vnější hraně je umístěna krytá cesta. Prostor kryté cesty byl vyplněn plnými traverzami. Na západním křídle předmostí byla umístěna dělostřelecká reduta, která měla svojí palbou krýt přístup od Litoměřic a komunikaci směrem k České Lípě.³⁶ Další část opevnění leží na terénním návrší Homolka, východně od bastionové linie a tvoří jej dělostřelecká reduta.³⁷ Ve svém středu měla reduta vybudovaný blockhaus³⁸ do tvaru třícípé hvězdy. Reduta měla val s příkopem a s palisádou. Našli bychom zde postavení jak pro děla, tak pro pěchotu. Přístup na tento objekt byl od bastionového opevnění zajištěn komunikací chráněnou od severu postaveními pro děla a pěchotu oddělenými od sebe traverzami. Na hraně údolí s potokem, těsně pod svahem Homolky, byla vystavěna dělostřelecká baterie. Tato baterie chránila jak křídlo předmostí směrem na Třeboutice, tak i most přes potok, který sloužil jako jediný přístup k redutě.

Týlová část předmostí měla za úkol uzavřít pravý břeh Labe od koryta řeky po úpatí kopce, kde stálo hlavní bastionové opevnění.³⁹ Opevnění bylo vystavěno i na dvou ostrovech na řece Labi.⁴⁰ Díky tomuto opevnění byl možný přístup na předmostí z jádra pevnosti Terezín po dřevěném, částečně pontonovém mostě, který vedl v prostoru mezi korytem Nové Ohře a Staré Ohře. Dále

³⁵ Kriegserchiv Wien, GPA Inland C IV, Theresienstadt, a-8, Plan des Brückenkopfest bey Leitmeritz.

³⁶ Tamtéž.

³⁷ Tamtéž.

³⁸ Blockhaus – v překladu srub. Jedná se o cihelnou, kamennou nebo dřevěnou pevnůstku, která tvořila bod samostatného odporu, mohla být vyzbrojena jak dělostřeleckou, tak pěchotní výzbrojí. Blockhaus mohl dále sloužit jako úkryt obránců.

³⁹ Kriegserchiv Wien, GPA Inland C IV, Theresienstadt, a-8, Plan des Brückenkopfest bey Leitmeritz.

⁴⁰ Kriegserchiv Wien, GPA Inland C IV, Theresienstadt, a-8, Plan des Brückenkopfest bey Leitmeritz.

³² Kriegserchiv Wien, GPA Inland C IV, Theresienstadt, a-8, Plan des Brückenkopfest bey Leitmeritz.

³³ Kriegserchiv Wien, GPA Inland C IV, Theresienstadt, a-2, Haupt plan der festung Theresienstadt.

³⁴ Bohužel v dnešní době není známé místo uložení vyúčtování pevnosti Terezín, se kterými Andrej Romaňák pracoval, proto je třeba brát na zřetel to, že předmostí datoval do roku 1813, protože dřív k němu nenašel informace.

Obr. 13. Letecký pohled na pevnost Terezín od západu. V popředí bastionové opevnění Terezína. Červenou šipkou je označen prostor severního předsunutého šípu. Zelené šipky označují dochované objekty nového „labského“ předmostí. Foto: Martin Gojda, © Archeologický ústav AV ČR, v.v.i. 2011.

se zde na východě a západě nacházely valy, které byly vystavěny od paty svahu po koryto řeky. Vyplnily tak celý prostor podél Labe a bránily případnému postupu nepřátel. Podél koryta řeky Labe byly v prostoru mezi oběma valy vybudovány zemní valy. Na ostrovech bylo postavené opevnění, které mělo především bránit pohybu po Labi.

Pro rekapitulaci pevnost Terezín se v roce 1813 skládala ze čtyř částí: Hlavní pevnosti, Horního a Dolního retranchementu se severním šípem, Malé pevnosti a Starého „labského“ předmostí.

1827 MODERNIZACE STARÉHO „LABSKÉHO“ PŘEDMOSTÍ

Další stavební fáze pevnosti Terezín započala v roce 1827, kdy došlo k modernizaci Starého „labského“ předmostí.⁴¹ Důvodů modernizace bylo několik, jednak snaha zlepšit zdejší polopermanentní opevnění, jednak bylo třeba opravit zemní valy, které si za tak dlouhou dobu sesedly. Docházelo tak k postupné degradaci a dožívání současného opevnění. Hlavní modernizace zasáhla prostor mezi bastiony, kde byla posílena obrana kurtiny. Vybuďovaly se nové zemní valy na půdorysu trojúhelníku. Jejich líc stál v místě spojnice líce bastionu a líce zalomené části kurtiny dále od protějšího bastionu. Díky tomu byla přímá střelba na kurtiny možná pouze v malém prostoru zalomení špice. Jiné výraznější

stavební změny se v prostoru bastionů neprováděly. Modernizována byla i reduta Homolka, kde bylo zbudováno několik nových postavení pro pěchotu a došlo k úpravám valu. Opevnění na ostrovech dožalo také změny, bylo přestavěno a doplněno o postavení pro děla. Nově se předmostí rozšířilo i na levý břeh Labe, kde v prostoru mezi korytem Nové Ohře a Staré Ohře začínal most spojující jádro pevnosti s předmostím. Na jeho obranu byly vystavěny tři otevřené polopermanentní dělostřelecké baterie. Jedna stála u soutoku Nové Ohře s Labem, svojí palbou uzavírala koryto řeky Labe a kryla prostor týlu opevnění na ostrovech. Další dvě byly postaveny v prostoru soutoku Staré Ohře a Labe, přičemž jedna měla svoji palbou uzavírat koryto řeky a druhá ostřelovala i protější břeh Staré Ohře. V tomto stavu zůstalo opevnění až do jeho opuštění po roce 1888, kdy obranu pravého břehu Labe převzal věnec fortů. Po roce 1855 docházelo k postupnému ztracení významu Starého „labského“ předmostí.

Závěrem připomeňme, že pevnost Terezín se v roce 1827 skládá ze stejných částí, jako tomu bylo již roku 1813, jen Staré „labské“ předmostí prošlo modernizací.

1850–1860 NOVÉ „LABSKÉ“ PŘEDMOSTÍ

– OPEVNĚNÍ TEREZÍNA VE ZNAMENÍ FORTŮ

V druhé polovině 50. let 19. století vykrystalizoval plán na vybudování nového předmostí pevnosti Terezín na pravém břehu Labe. Před tímto plánem vzniklo něko-

⁴¹ Kriegserchiv Wien, GPA Inland C IV, Theresienstadt, a-18, Plan der Grenze zum Bückenkopf und der Redoute auf den Homolka.

Obr. 14. Letecký pohled na Hlavní pevnost od severozápadu. Pohled na bastionové opevnění na severní a západní straně Hlavní pevnosti, kde jsou dobře patrné jednotlivé pevnostní prvky. Foto: Martin Gojda, © Archeologický ústav AV ČR, v.v.i. 2011.

lik velice zajímavých návrhů na nové předmostí. Jednalo se většinou o kombinaci fortového a bastionového opevnění, avšak tyto různé návrhy nebyly realizovány. Jako konečná verze nového předmostí byla zvolena pouze fortová koncepce bez bastionového opevnění, které v té době bylo již zastaralé. Nově vybudované opevnění, které nese název Nové „labské“ předmostí se skládalo z linie fortů⁴² s podporou dělostřeleckých baterií⁴³ a šancí.⁴⁴ Vznik nového „labského“ předmostí lze datovat do let 1850–1851. Z této doby máme dochované výkresy jednotlivých objektů, které se zde budovaly.⁴⁵ Nové „labské“ předmostí mělo opevnění na pravém i na levém břehu Labe. Na pravém břehu Labe se rozprostíralo na území o délce 3,5 km a šířce 1,5 km. Začínalo v místech dnes nazývaných Za Plynárnou a táhlo se severovýchodně do svahu k prostoru dnes nazývanému Na Šancích. Odtud šlo jihovýchodně okolo Třeboutic až na kopec Křemín, kde bylo situováno nejvýchodnější opevnění

předmostí. Na levém břehu Labe se linie samostatných objektů táhla podél koryta řeky Labe, začínala západně od Českých Kopist a končila východně od obce Počaply. Linie opevnění byla vybrána velmi dobře. Největší nebezpečí pro celý prostor představoval kopec Křemín vypínající se nad okolím. Z jeho vrcholu bylo možné nejen postřelovat celé Nové „labské“ předmostí, ale i pozorovat dění v pevnosti Terezín. V době své největší slávy se zde nacházelo 16 objektů.⁴⁶ Opevnění můžeme rozdělit do tří částí. První část linie se nachází na pravém břehu Labe na vyvýšeném prostoru nad řekou a jedná se o nejsilnější opevnění předmostí. Druhá část se nachází podél koryta na pravém břehu Labe a měla za úkol blokovat tudy vedoucí komunikaci. Třetí a poslední část se nacházela na levém břehu Labe a měla svojí palbou blokovat koryto řeky Labe. Důležitou součástí pevnosti tvořily i komunikace, které sloužily k zásobování jednotlivých objektů. Nové „labské“ předmostí po dostavbě dokázalo blokovat provoz na komunikaci Litoměřice – Česká Lípa a Litoměřice – Mělník a nakonec i samotné koryto řeky Labe. Nakonec je třeba dodat, že až na drobné výjimky bylo celé Nové „labské“ předmostí vždy budováno v zemním provedení.

Okolo roku 1851 byla dokončena většina prací na předmostí. V této době bylo postaveno šestnáct pevnost-

⁴² Fort je samostatný objekt určený ke kruhové obraně, který byl budován jako předsunuté opevnění jak před jádro pevnosti, tak před bastionovou linii. Forty byly budované především v liniích, kdy se navzájem dokázaly krýt. Výzbroj se skládala jak z pěchotní, tak dělostřelecké výzbroje.

⁴³ Dělostřelecká baterie je postavení několika dělostřeleckých zbraní, jedná se o jednoduché objekty, které nebyly uzavřené.

⁴⁴ Šance je uzavřený objekt většinou o půdorysu trojúhelníku, kde bylo dělostřelecké i pěchotní postavení. Jedná se o jednoduchý objekt.

⁴⁵ Vojenský historický archiv Praha, Sběrka plánů pevnosti Terezín, I. N/a 5-6, Nové předmostí na Labi.

⁴⁶ Vojenský historický archiv Praha, Sběrka plánů pevnosti Terezín, I. N/a 2, Přehledný plán předmostí na pravém břehu Labe.

Obr. 15. Letecký pohled na fort Malá pevnost od jihu během povodní 2002. na snímku je dobře vidět zavodňovací systém pevnosti v praxi. Je patrné napuštění pevnostních příkopů a kopistské inundační kotliny. Foto: Martin Gojda, © Archeologický ústav AV ČR, v.v.i. 2012.

ních objektů, a to šest fortů, dvě flankovací pevnosti,⁴⁷ čtyři dělostřelecké baterie a čtyři dělostřelecké šance.⁴⁸ Dále zde byl postaven jeden částečně pontonový most, přístupové komunikace k fortu Křemín, k linii fortů okolo kóty Na Šancích, k fortu Gielshof⁴⁹ a komunikace vedoucí od fortu č. II podél věnce fortů až k fortu č. V. Západní křídlo celého předmostí bylo tvořeno fortem Gielshof, který se nacházel na původní redutě na kopci Homolka. Ve vnitřním prostoru fortu byl postaven blockhaus. Severovýchodním směrem stála flankovací pevnost č. I a objekt byl s fortem Gielshof spojen zemním valem, který měl postavení pro pěchotu a příkop. Severovýchodním směrem od flankovací pevnosti č. I stál fort č. II. Objekt neměl žádnou vnitřní zástavbu. Fort byl s flankovací pevností č. I spojen zemním valem, který měl postavení pro pěchotu a příkop. Objekt stál na vrcholu příkrého svahu, který ho

⁴⁷ Flankovací pevnost je objekt, jehož hlavním úkolem bylo kosou a boční palbou podporovat okolní objekty.

⁴⁸ U dělostřeleckých baterií a šancí se objevuje možnost, že vznikly až při armování pevnosti v roce 1866 a do plánu byly zakresleny dodatečně.

⁴⁹ Název Gielshof je nejspíše odvozen od pomístního názvu, i když se občas na plánech vyskytuje název Giesshof.

obklopoval od jihu po severozápad. Na severu svah mírně klesal směrem k obci Trnovany, na východě se nacházel rovný terén.

Východním směrem od fortu č. II stál fort č. III. Objekt neměl žádnou vnitřní zástavbu a byl s fortem č. II spojen zemním valem, který měl postavení pro pěchotu a příkop. Ve valu se nacházel jeden prostup. Objekt stál na rovném terénu, pouze severním směrem svah mírně klesal k obci Trnovany. Východním směrem od fortu č. III stál fort č. IV. Objekt neměl žádnou vnitřní zástavbu a byl s fortem č. III spojen zemním valem, který měl postavení pro pěchotu a příkop. Ve valu se nacházel jeden prostup. Objekt stál na rovném terénu, který pouze severním směrem mírně klesal k obci Trnovany. Východním směrem od fortu č. IV byl vybudován fort č. V. Objekt neměl žádnou vnitřní zástavbu a byl s fortem č. IV spojen zemním valem, který měl postavení pro pěchotu a příkop. Ve valu se nacházel jeden prostup. Objekt stál na rovném terénu, pouze severním směrem svah mírně klesal do malého údolí. 110 metrů jižním směrem od fortu č. V stála flankovací pevnost č. VI. Pevnostka byla svojí jižní stranou opřená o vrchol terénní hrany, která vede od koryta řeky Labe. V ostatních směrech se nacházel pouze mírně zvlněný terén. Pevnost

Obr. 16. Letecký pohled na nové „labské“ předmostí od západu. Na snímku jsou patrné dochované pevnostní objekty (označené černou šipkou). Dále jsou patrné i terénní reliktů zaniklých objektů (označené červenou šipkou).
Foto: Martin Gojda, © Archeologický ústav AV ČR, v.v.i. 2012.

byla s fortem č. V spojena zemním valem s příkopem. Z tohoto valu se odděloval val, který směřoval k fortu Křemín. Zemní val, který měl postavení pro pěchotu a příkop, vedl severně od obce Třeboutice a přehrazoval veškeré komunikace, kterými se dalo od tohoto směru přijít k předmostí. Pouze ve dvou místech byl na hlavní cestě proveden průchod.

1400 metrů východním směrem od fortu č. V stál na kótě 244 fort Křemín. Objekt neměl vnitřní zástavbu. Svými stranami se opíral o příkré svahy kopce, pouze na východním křídle se nacházel sto metrů dlouhý rovný prostor, jehož funkce je nám dnes neznámá. Val k fortu Křemín začínal na valu mezi fortem č. V a flankovací pevností č. VI. Na východním svahu na kótě 244 Křemín začínal zemní val s příkopem, který směřoval dolů po svahu až ke korytu řeky Labe. Na konci tohoto valu stála dělostřelecká baterie č. VII, která čelní palbou kryla přístup na Nové „labské“ předmostí od Křešic. Tato baterie se už nachází v druhé linii opevnění. Další objekty druhé linie byly šance č. IX a X, které měly bránit přístup na most. Ten zde začínal, vedl na levý břeh Labe a sloužil jako jediné spojení se zbytkem pevnosti. Šance

stály přibližně ve středu Nového „labské“ předmostí a byly orientovány severním směrem. S korytem řeky byly spojené zemním valem. Poslední objekt druhé linie tvořila dělostřelecká baterie č. VIII stojící na konci valu s příkopem, který začínal u fortu Gielshof. Baterie čelně postřelovala silnici od Litoměřic.

Čelní objekty Nového „labské“ předmostí na pravém břehu Labe byly mezi sebou spojeny zemními valy. Důvodů pro výstavbu valů bylo několik. Předně se jednalo o fyzickou překážku, kterou musel případný útočník překonat, chtěl-li prorazit mezi forty. Za druhé na některých valech byla postavení pro pěchotu, která zhušťovala palbu do předpolí a v neposlední řadě zamezovala nenadálým přepadům a průniku menších jednotek mezi objekty. Na předmostí se vyskytují dva typy valů. První typ valů měl příkop a nacházelo se na něm postavení pro pěchotu, které bylo umístěné na banketu za předprsní. Druhý typ valů byl pouze zemní val s příkopem, bez postavení pro pěchotu.

Umístění a typy valů nacházejících se na Novém „labském“ předmostí:

- dělostřelecká baterie č. VIII – Fort Gielshof – > val bez postavení pro pěchotu s jedním průchodem;
- fort Gielshof – flankovací pevnost č. I – > val bez postavení pro pěchotu;
- flankovací pevnost č. I – fort č. II – > val bez postavení pro pěchotu, nedaleko od fortu č. II se na valu nacházela drobná bašta;
- fort č. II – fort č. III – > val s postavení pro pěchotu a jedním průchodem;
- fort č. III – fort č. IV – > val s postavení pro pěchotu a jedním průchodem;
- fort č. IV – fort č. V – > val s postavení pro pěchotu a jedním průchodem;
- fort č. V – flankovací pevnost č. VI – > val s postavení pro pěchotu a jedním průchodem;
- fort č. V – fort Křemín – > val bez postavení pro pěchotu a třemi průchody;
- fort Křemín – dělostřelecká baterie č. VII – > val bez postavení pro pěchotu a jedním průchodem;
- flankovací pevnost č. VI – komunikace Litoměřice – Mělník – > val bez postavení pro pěchotu.

Další zemní valy se nacházely mezi šancemi č. IX a X a břehem řeky Labe.

Nyní se přesuneme na levý břeh řeky Labe, kde stály čtyři objekty třetí linie Nového „labské“ předmostí. Jako první dva objekty připomeneme šance č. XI a XII, které měly bránit přístup na most, který zde začínal a vedl na pravý břeh Labe. Šance stály v přibližném středu předmostí a byly orientovány jižním směrem. S korytem řeky byly spojené zemním valem. Na východní straně předmostí stála dělostřelecká baterie č. XIII. Baterie byla orientována jihovýchodním směrem. Posledním objektem byla dělostřelecká baterie č. XIV. Ta ležela na západní straně levobřežní části předmostí. Baterie byla orientována severozápadním směrem. Současně

Obr. 17. Letecký pohled na nové „labské“ předmostí od východu. Na snímku jsou patrné dochované pevnostní objekty (označené černou šipkou). V popředí je vidět kóta 244 Křemín ze stejnojmenného fortu. Foto: Martin Gojda, © Archeologický ústav AV ČR, v.v.i. 2010.

bylo vystavěno několik komunikací. Za hlavní komunikaci můžeme považovat silnici vedoucí od Malé pevnosti přes polopontonový most na pravém břehu Labe, kde se napojovala na komunikaci Litoměřice – Mělník. Další byla silnice spojující komunikaci Litoměřice – Mělník s fortem Křemín a pak na stejné silnici začínající komunikace vedoucí k fortům č. II až V.

V roce 1860 se pevnost Terezín skládala ze čtyř částí: Hlavní pevnosti, Horního a Dolního retranchementu, Malé pevnosti a Nového „labské“ předmostí. Nové předmostí bylo od Malé pevnosti vzdálené přes jeden kilometr. Z nejsevernějšího bodu na nejjihu bod měla pevnost Terezín necelé 4 km a z nejvýchodnějšího na nejzápadnější bod lehce přes 5 km.

1866 PRUSKO-RAKOUSKÁ VÁLKA A ARMOVÁNÍ PEVNOSTI, MODERNIZACE NOVÉHO „LABSKÉHO“ PŘEDMOSTÍ A VÝSTAVBA BOHUŠOVICKÉHO PŘEDSUNUTÉHO OPEVNĚNÍ

Za začátek další stavební fáze pevnosti Terezín lze pokládat armování pevnosti v předvečer prusko-rakouské války 1866. Během válečných operací nebyla pevnost obležena, ale pouze blokována.⁵⁰ V této době se zvětšil bráněný prostor celé pevnosti a vznikly další části pevnosti.

Prostor jižně od hlavní pevnosti byl mírně zvlněný a nacházela se zde rozsáhlá inundační kotlina. Nebylo tedy nutné tento prostor přednostně zesilovat novým opevněním. Vše se ale změnilo v roce 1851 výstavbou železniční tratě Praha – Drážďany, tzv. Severní státní dráhy. Trať spojovala Vídeň s Drážďanami, jednalo se o strategickou komunikaci, a proto bylo nutné ji v případě války rychle blokovat, aby se po ní nebylo možné dostat ze Saska do vnitrozemí Čech. Jelikož trať vedla v přílišné vzdálenosti od pevnosti Terezín, bylo nutno vybudovat Nové „labské“ předsunuté opevnění pevnosti Terezín v okolí nádraží v dnešních Bohušovicích. U bohušovického předsunutého opevnění narážíme na několik zásadních problémů. Jde zejména o vznik zdejšího opevnění. Ze všech dnes dostupných materiálů⁵¹ je totiž patrné, že většina objektů nevyjímaje fort Bohušovice⁵² byla budována až v roce 1866. Při armování pevnosti Terezín získalo bohušovické opevnění největší rozsah. Skládalo se z devíti objektů, a to jednoho fortu, dvou větších

⁵⁰ Ivan HOML, *Pevnost Terezín*, Praha 1933, s. 13.

⁵¹ Kriegserchiv Wien, GPA Inland C IV, Theresienstadt, a-26, Ubersichts detailplane das neuen Vorwerkes nächts dem banhof zu Bauschowitz und der Befestigung des Bahnhofes; Vojenský historický archiv Praha, Sbirka plánů pevnosti Terezín, III. 3/24-28, Opevnění a dělostřelecké baterie u Bohušovic a na ostrově u Bohušovic.

⁵² Tamtéž.

Obr. 18. Letecký pohled na část nové „labské“ předmostí od jihu. Na snímku je vidět fort č. II, č. III a spojovací val. Foto: Martin Gojda, © Archeologický ústav AV ČR, v.v.i. 2011.

dělostřeleckých baterií, čtyř pomocných objektů a dvou dělostřeleckých baterií postavených v prostoru kolejíště Severní státní dráhy. Životnost tohoto opevnění byla krátká. Ihned po skončení bojů a podepsání příměří v červenci roku 1866 došlo k odstranění obou dělostřeleckých baterií, které blokovaly železniční trať. Pomocné objekty nejspíš zanikly také ihned po skončení války, jelikož se nacházely v lokalitách, které byly potřeba pro fungování nádraží a okolních budov. Jediný fort Bohušovice zůstal zachován.

Nové „labské“ předmostí v této době nedoznalo změn co do počtu objektů, ale dostalo se mu významné modernizace fortů a jejich vnitřní zástavby, která vedla k radikálnímu zvětšení bojové hodnoty objektů.⁵³ Na obranu proti pruskému útoku bylo v létě 1866 připraveno šestnáct pevnostních objektů, a to šest fortů, dvě flankovací pevnosti, čtyři dělostřelecké baterie a čtyři dělostřelecké šance. Dále zde byl jeden částečně pontonový most, přístupové komunikace k fortu Křemín, k linii fortů okolo kóty Na Šancích, k fortu Gielshof a komunikace vedoucí od fortu č. II podél linie opevnění až k fortu č. V. Je tedy patrné, že nedošlo k výstavbě žádných nových objektů, ale ani k žádnému úbytku.

Modernizace předmostí byla zaměřena především na forte č. II až V.⁵⁴ Forty byly doplněny vnitřní zástavbou a byla provedena modernizace postavení pro děla. V přibližném středu každého fortu byl vystavěn mohutný blockhaus, který byl postaven z klád. Střecha byla tvořena několikametrovým zemním záhozem. Směrem od nepřítele byl blockhaus kryt zemním valem. Jednotlivá postavení pro děla byla od sebe oddělena dutými nebo plnými traverzami. Díky této modernizaci bylo možné pohodlně ubytovat posádku na samotném fortu. Reakce osádky v případě napadení fortu tak mohla být daleko rychlejší. Duté traverzy sloužily nejen jako úkryt vojáků v případě bombardování, ale také jako chráněné skladiště střelného prachu a munice do děl a pušek. Modernizace se dotkla i fortu Křemín, kde byla mimo postavena i zděná odpadní jímka na fekálie ze záchodů. V této době se na jednotlivých fortech celého Nového „labské“ předmostí objevily zemní objekty čtvercového půdorysu, kde měla být instalována optická signalizace sloužící pro komunikaci mezi objekty. Díky tomuto zařízení došlo k mimořádnému zkvalitnění komunikace. V rámci armování pevnosti byly stavěny palisády, na valech se objevily šancovní koše, které měly

⁵³ Kriegserchiv Wien, GPA Inland C IV, Theresienstadt, a-26, Übersichts detailplane das neuen Vorwerkes nächts dem bahnhof zu Bauschowitz und der Befestigung des Bahnhofes.

⁵⁴ Vojenský historický archiv Praha, Sběrka plánů pevnosti Terezín, III. 3/5-10, Úpravy předmostí na pravém břehu Labe vzhledem k válečné situaci 1866.

Obr. 19. Letecký pohled na fort č. V nového „labského“ předmostí. Tento objekt je nejlépe dochovaným fortem v pevnosti Terezín. Foto: Martin Gojda, © Archeologický ústav AV ČR, v.v.i. 2010.

chránit děla a jejich obsluhu. Palisády byly na fortech stavěny v příkopu, aby nebránily v palbě obránců směrem na nepřítele a zároveň je chránily proti palbě nepřítele. Během armování pevnosti byla obranná postavení doplněna děly, dále byl dovezen střelný prach. Děla nebyla na fortech běžně umístěna, jelikož je nebylo kam uskladnit a zbytečně by se vlivem počasí zničila.

Armování pevnosti Terezín se samozřejmě dotklo i Hlavní pevnosti, retranchementu a Malé pevnosti. Při armování jádra pevnosti byl především kladen důraz na zvýšení bezpečnosti osádek a zbraní na valech. V první řadě bylo při začátku armování nutné vyčistit příkopy, valy a celé předpolí od náletových dřevin. Probíhala i oprava zmenšených zemních valů pevnosti, které si časem sedaly, a bylo proto nutné některé části znova navršíť. Pro zvýšení ochrany osádky došlo k výstavbě blockhausů.⁵⁵ Dále byly budovány duté traverzy, které ležely na každém bastionu, kurtině i kavalíru.⁵⁶ Jako poslední druh objektů se zde budovaly kasematové objekty pro dělostřelectvo.⁵⁷

⁵⁵ Vojenský historický archiv Praha, Sbirka plánů pevnosti Terezín, III 3/14–23, Nákres části pevnosti za účelem zlepšení její obranyschopnosti vzhledem k válečné situaci v r. 1866.

⁵⁶ Tamtéž.

⁵⁷ Tamtéž.

V době prusko-rakouské války v roce 1866 byl rozsah pevnosti Terezín největší v jejích dějinách. Skládala se z pěti částí: Hlavní pevnosti, Horního a Dolního retranchementu, Malé pevnosti, Nového „labského“ předmostí a bohušovického předsunutého opevnění. Z nejsevernějšího bodu na její jižní bod měla pevnost Terezín něco přes 6 km a z nejvýchodnějšího na nejzápadnější bod lehce přes 5 km.

RUŠENÍ ČÁSTI OBJEKTŮ NOVÉHO „LABSKÉHO“ PŘEDMOSTÍ V ROCE 1882

V 80. letech 19. století měla pevnost Terezín už svá nejlepší léta dávno za sebou a nedalo se počítat s nějakou výraznější modernizací. Rok 1882 můžeme považovat za začátek konce pevnosti jako takové. Stavební fáze z tohoto roku se dotýká pouze Nového „labského“ předmostí.⁵⁸ V ostatních částech pevnosti docházelo pouze k údržbě nebo opravě stávajících objektů. Nové „labské“ předmostí od roku 1866 neprodělalo žádné větší úpravy, pouze docházelo k údržbě a dílčím modernizacím spojovacích komunikací. Někdy v roce 1882 došlo ke zrušení šesti objektů,

⁵⁸ Kriegserchiv Wien, GPA Inland C IV, Theresienstadt, a-97, Übersichtsplan brückenkopfast am recht Elbe ufer.

bohužel v současné době není známé přesné datum. Zdejší opevnění bylo zredukováno na deset pevnostních objektů, a to šest fortů, dvě dělostřelecké baterie a dvě dělostřelecké šance. Dále zde byl jeden částečně pontonový most, přístupové komunikace k fortu Křemín, k linii fortů okolo kóty Na Šancích, k fortu Gielshof a silnice vedoucí od fortu č. II podél fortů až k fortu č. V. Po revizi opevnění se nepočítalo s oběma flankovacími pevnostmi (č. I a VI), které kvůli absenci vnitřní zástavby, traverz a dalších prvků neměly už valnou bojovou hodnotu.

Další objekty, které byly zrušeny, jsou šance č. IX a X. Obě ležely na pravém břehu Labe a kryly přístup na most. Poslední dvojici opuštěných objektů jsou dělostřelecké baterie č. XIII a XIV. Obě dvě ležely na levém břehu Labe a kryly západní a východní křídlo. Jejich úkol dokázaly adekvátně nahradit forte na pravém břehu Labe, a tak díky realizované redukci předmostí odpadl důvod tyto objekty udržovat. Po takovémto zeštíhlení se samozřejmě zmenšil počet potřebných dělostřeleckých zbraní na objektech Nového „*labského*“ předmostí. Počet potřebných dělostřeleckých zbraní lze určit díky unikátnímu plánu, kde je vyznačen potřebný počet děl.⁵⁹ Jednalo se celkem o 66 děl nebo houfnic a 19 hmoždířů. Ve stejném roce, kdy došlo k vytvoření tohoto plánu, bylo také vydáno rozhodnutí o zrušení pevnosti Terezín, které nabylo účinnosti až v roce 1888. Je více než pravděpodobné, že do úplného zrušení pevnosti Terezín v roce 1888 již neproběhly žádné úpravy, Nové „*labské*“ předmostí tak již pouze dožívalo.

Rozsah pevnosti, co do bráněného prostoru, se od roku 1866 výrazně nezměnil, pouze ubyly flankovací pevnůstky, několik dělostřeleckých baterií a šancí.

ZRUŠENÍ PEVNOSTI TEREZÍN

V roce 1888 byla zrušena pevnost Terezín. V této době byly hlavním trendem v opevnění velké fortové pevnosti. Bastionová opevnění pomalu, ale jistě zanikala z důvodu naprostého zastarání. To se samozřejmě týkalo i pevnosti Terezín, jejíž obranná hodnota se zvýšila dvěma předmostími z fortů, ale i ty byly v této době již zastaralé. V neposlední řadě důležitost pevnosti upadala kvůli dobrým vztahům mezi Rakouskem-Uherskem a Německem. V rozmezí let 1882 až 1888, kdy došlo ke zrušení pevnosti, neprobíhaly v prostoru pevnosti Terezín žádné další stavební úpravy. Pevnost se tedy v době svého zrušení skládala z pěti částí: Hlavní pevnosti, Dolního a Horního retrenchmentu, Malé pevnosti, Nového „*labského*“ předmostí a bohušovického předsunutého opevnění. Mimo rozsáhlého bastionového opevnění se jednalo o jedenáct pevnostních objektů, a to sedm fortů, dvě dělostřelecké baterie a dvě dělostřelecké šance. Dále

zde byl jeden částečně pontonový most, přístupové komunikace k fortu Křemín, k linii fortů okolo kóty Na Šancích, k fortu Gielshof a silnice vedoucí od fortu č. II podél fortů až k fortu č. V.

Pevnost sice byla zrušena, ale vojsko zde zůstalo až do 90. let 20. století, kdy se nadobro uzavřely vojenské dějiny Terezína.

PÁR SLOV NA ZÁVĚR

Málokdo z těch, kteří v dnešní době zdolají vrchol kopce Křemín a rozhlédnou se po krásném okolí, si uvědomí, že se v blízkosti nacházelo před 150 lety mohutné opevnění, které patřilo k pevnosti Terezín. Tato práce se pokusila čtenáři přiblížit, jak mohla tato pevnost vypadat od výstavby, přes doby své největší slávy, až do svého zániku.

Terezín jako pevnost sloužil necelých 100 let. Za tu dobu zažil mnoho historických zvratů. Pevnost byla dostavěna v předvečer napoleonských válek. Francie byla roku 1813 prvním nepřítelem, proti němuž byla pevnost využita, ač původně byla stavěna zejména na obranu proti Prusku. V této době byla pevnost poprvé rozšířena. Jak léta ubíhala, docházelo pouze k opravám a údržbě opevnění. Výjimkou byl rok 1827, kdy došlo k modernizaci opevnění z dob napoleonských válek. Další armování pevnosti proběhlo v roce 1850, kdy se schylovalo k prusko-rakouské válce. Z Terezína se měla stát hlavní operační základna v této kampani. V tomto roce se také začaly rodit plány na novou modernizaci pevnosti. Přestože k válce nedošlo, vyrostl během následujících deseti let nedaleko bastionové pevnosti mohutný fortový věnec. Poslední volání polnice do boje zaznělo v roce 1866, kdy proběhla krvavá prusko-rakouská válka, kterou sice Rakousko prohrálo, ale Terezín z ní vyšel se ctí. Tento rok byla také pevnost na vrcholu své síly, nikdy předtím ani potom neměla tolik pevnostních objektů a nebyla tak rozsáhlá. Úpadek se dostavil velice rychle, a to kvůli razantní změně politiky Rakouska-Uherska vůči Německu; původně nepříteli, proti kterému byla stavěna. Tato změna politiky vykrystalizovalo v roce 1882 vydáním patentu o zrušení pevnosti, který nabyl účinnosti o šest let později, kdy také byla pevnost zrušena. Zrušení pevnosti neznamenovalo zrušení města. Město díky svému vojenskému charakteru sloužilo i nadále pro armádní účely. To také bohužel vedlo k nejtemnějším částem dějin pevnosti, která se začala odvíjet 51 let po jejím zrušení, a to 15. března 1939, kdy v odpoledních hodinách vjela do města německá armáda. To byl také začátek konce pohlížení na Terezín jako na pevnost. Následující léta okupace svojí hrůzou přebila povědomí o Terezíně jako o pevnosti a uvrhla na ni stín místa, kde zbytečně vyhasly desetitisíce životů. I přesto je však nutné poukazovat na to, že dějiny města nejsou jen oněch temných šest let, ale že Terezín a jeho opevnění prošlo dlouhým, složitým a zajímavým vývojem.

⁵⁹ Kriegserchiv Wien, GPA Inland C IV, Theresienstadt, a-94, Übersichtsplan brückenkopfast.

Na úplný závěr bych rád poděkoval za rady ohledně pevnosti Terezín Jolaně Tothové a Jiřímu Smutnému a především Janu Malouškoví za neocenitelné rady, které mi při psaní této práce poskytl.

RESUMÉ

BRIEF BUILDING DEVELOPMENT OF THE THERESIENSTADT FORTRESS IN THE YEARS OF 1780–1888

Building development of the Theresienstadt Fortress in the years 1780–1888 was complex and extensive. Building stages can be divided into six stages. We may date the beginning of the first stage to the year of 1790 when the Theresienstadt Fortress had been completed after ten years of building. At this stage the fortress consisted of three parts, namely the Main Fortress, the Upper and Lower fortifications (retranchment) and the Small Fortress. This situation lasted until the year of 1813, when the second construction phase started. During the end of the Napoleonic Wars in the Czech lands in the year of 1813 the bridgehead of the Theresienstadt Fortress started to be built on the right bank of the river Elbe, in the area of today's Litoměřice military quarters. The bridgehead was called the Old "Elbe bridgehead". At the same time the northern detached arrow was coming into existence in front of the Lower retranchment. The third construction phase followed in less than fourteen years, when in 1827 the old "Elbe bridgehead" was modernized. The Theresienstadt Fortress underwent significant reconstruction in the fourth phase, which occurred in the years 1850–1851. In these years the New "Elbe bridgehead" was built which was mostly located on the right bank of the Elbe. The Bridgehead stretched over the area of 3.5 kilometers in length and was 1.5 km wide. It spreaded from the place today called Za Plynarnou northeastward uphill to the space known today as Na sancich. From there it stretched southeastward around the village Treboutice up to the hill Kremin, where was situated the most eastern fortification of the Bridgehead. On the left bank of the Elbe the row of separate buildings lined the Elbe riverbed, it started to the west of the village Ceske Kopisty and ended to the east of the village Pocaply. The biggest change occurred in the Theresienstadt Fortress during its fourth phase of construction, which dates back to 1866. We consider the Fortress reinforcements in the eve of the Austro-Prussian war in 1866 as its beginning. In this period defended space of the whole Fortress was enlarged and other parts arose as well. Since the track of the North State Railways ran too far from the Theresienstadt Fortress, it was necessary to move forward a new fortification of the Fortress nearby the railway station of what is today the town of Bohušovice. This fortification was called Bohušovice detached outwork. The new "Elbe bridgehead" at that time saw no changes as far as the number of objects were concerned, but it got a major modernization of

forts and their inner development. This led to a radical increase in combat values of objects. Reinforcement of the Fortress also involved the main fortress, retranchments and the Small Fortress. While reinforcing the core of the Fortress, a great emphasis was placed on enhancing the safety of crews and guns on the ramparts. That is why the construction of wooden and earthen objects on the ramparts was carried out. The objects served primarily as shelters for soldiers or ammunition depots. At the time of the Austro-Prussian War in 1866, the expanse of the Fortress was the largest in its history. It consisted of five parts: the Main Fortress, the Upper and Lower Retranchment, Small Fortress, the New "Elbe bridgehead" and Bohušovice detached outwork. From the northernmost point to the southernmost point the Theresienstadt Fortress was a little over six kilometers long and from the easternmost to the westernmost point it was slightly over 5km wide. The fifth phase of construction can be dated back to 1882, when six objects from the New "Elbe bridgehead" were shut down. As the sixth and final construction phase we consider the state of the Fortress as it was in the year of 1888 when it was also shut down. Nevertheless although the Fortress was abolished, the army remained there until the 90's of the 20th century, when military history of Theresienstadt finally came to end.